

نقش وقف در توسعه آبی و شکل گیری فضاهای شهری مشهد

در دوره صفویه

حمیده شهیدی^۱

چکیده: وقف به عنوان یک ارزش در میان جامعه اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این سنت در تاریخ ایران به ویژه در عصر صفویه به دلایل چندی از جمله رسمیت یافتن مذهب تشیع، از رشد و شکوفایی برخوردار است و بر جنبه‌های مختلف، تأثیرات عمیقی بر جای نهاده است. از جمله می‌توان نقش آن را در توسعه جغرافیایی و ایجاد فضاهای شهری ملاحظه کرد. مشهد یکی از این شهرها و شاید مهم‌ترین آن است. اگر چه کتاب‌ها و مقالات مستقلی در باب وقف نگارش یافته است و حتی تأثیر آن بر روی برخی از شهرها مورد بررسی قرار گرفته است؛ اما تحقیق جامعی درباره تأثیر وقف در ایجاد دگرگونی جغرافیایی و ایجاد فضاهای شهری مشهد در دوره صفوی، صورت نگرفته است. از این رو این نوشتار بر آن است با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، وقناوهای واسناد ارزشمند مربوط به مسائل مالی و حسابداری موقوفات، موجود در مرکز آرشیو آستان قدس باروش توصیفی - تحلیلی به نقش وقف در توسعه منابع آبی، گسترش فضاهای درونی شهری، مهاجریزی و جذب جمعیت در دوره صفویه در شهر مشهد پردازد.

واژه‌های کلیدی: وقف، مشهد، دوره صفویه، توسعه جغرافیایی، فضاهای شهری، مهاجرت

۱ دانشجوی دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد/ کارشناس اسناد تاریخی مرکز آرشیو آستان قدس رضوی hamideh.shahidi@stu.um.ac.ir
تاریخ تأیید: ۹۳/۱۲/۱۶ تاریخ دریافت: ۹۳/۰۴/۲۳

The Role of Endowment in Water-supply Development and Formation of Urban Spaces of Mashhad in Safavid Period

Hamideh Shahidi¹

Abstract: Endowment enjoys a special status as a value within the Islamic society. This practice has grown and thrived in the history of Iran, especially at the Safavid period, for several reasons, including formal recognition of Shi'ism; and has left profound impacts on different aspects of life. Among other things, its role can be noticed in geographical development and creation of urban spaces. Mashhad is one of such cities, and perhaps the most important one.

Although many independent books and articles have been written on endowment and even its impact on some cities has been studied, no comprehensive research has been conducted concerning the impact of endowment on making geographical changes and creating urban spaces in Mashhad in the Safavid period. Thus, the present writing is intended to address the role of endowment in development of water supplies, development of inner city spaces, immigrant acceptance, and population attraction in the Safavid period in Mashhad. This has done through using library sources, endowment deeds, and valuable documents relating to financial and accountancy issues of endowed properties, available in AQR archive center. The method adopted is descriptive-analytical approach.

Keywords: endowment, Mashhad, Safavids, water-supply development, urban spaces, immigration

1 Ph.D. Student in history of Islamic Iran, Ferdowsi University, Mashhad. Specialist in Historical Documents reserved in the “Astan-e- Quds- e- Razavi archive center”, (The archive center of the sacred shrine of Imam Reza, Mashad), hamideh.shahidi@stu.um.ac.ir

مقدمه

وقف یکی از نهادهای مهم در جهان اسلام است که از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این سنت در تاریخ ایران به ویژه در عصر صفویه، به دلایل چندی از جمله رسمیت یافتن مذهب تشیع، از رشد و شکوفایی برخوردار است و آثار عمیقی بر جنبه‌های مختلف جامعه به جای گذاشته است. از جمله، نقش آن را می‌توان در توسعه منابع آبی و ایجاد فضاهای شهری ملاحظه کرد. شهر مشهد یکی از این شهرها و شاید مهم‌ترین آن است. هر چند عوامل محیطی و جغرافیایی نقش مهمی در توسعه آن داشته است اما ترویج مذهب تشیع و به تبع آن، رشد وقف که متأثر از آن است در دوره صفویه، در روند شهرآفرینی، توسعه آبی و گسترش فضاهای شهری و جذب جمعیت، تأثیرگذار بوده است.

اگرچه کتاب‌ها و مقالات مستقلی در باب وقف نگارش یافته است و حتی تأثیر آن بر روی برخی از شهرها مورد بررسی قرار گرفته اما تحقیق جامعی در باب نقش وقف در توسعه منابع آبی و ایجاد فضاهای شهری مشهد در دوره صفوی، صورت نگرفته است. البته کتاب‌هایی در زمینه تاریخ مشهد از جمله نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد از مهدی سیدی، تاریخ مشهد الرضا علیه السلام از احمد ماهوان و تاریخ مشهد از محمد رضا قصایان، اطلاعات پراکنده‌ای در این زمینه ارائه می‌دهند. از این‌رو این نوشتار برآن است با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، وقennamه‌ها که در کتاب آثار الرضویه اثر اسماعیل بن حبیب الله مستوفی و نیز نسخه خطی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به ثبت رسیده‌اند و دو طومار علیشاهی و عضدالملک که صورت وقیات در آن‌ها موجود است همچنین اسناد ارزشمند مالی و حسابداری مربوط به موقوفات موجود در آرشیو مرکز اسناد آستان قدس، به این مهم بپردازد و با روش توصیفی - تحلیلی به این پرسش‌ها پاسخ دهد:

۱. نقش وقف در جهت حل مشکل کم آبی مشهد و توسعه جغرافیایی آن در دوره صفویه چگونه بوده است؟
۲. وقف در شکل دهی و ایجاد فضاهای شهری مشهد تا چه میزان تأثیرگذار بوده است؟
۳. نقش وقف در مهاجرت افراد و جذب جمعیت تا چه میزان بوده است؟
۴. وقف در حفظ بناهای سودمند شهری چه کارکردی داشته است؟

۱. ایجاد منابع آبی و توسعه جغرافیایی مشهد

وقف در کنار سایر آثار و نتایج، آثار جغرافیایی مهمی نیز به همراه دارد. در برخی از مناطق که پدیده وقف گسترش یافته است، چهره جغرافیایی آن مناطق دگرگون شده است. همچنین وقف در سیما و چشم انداز جغرافیایی شهرها مؤثر بوده است. ایجاد منابع آبی یکی از موقوفه‌های مهمی است که سبب توسعه شهرها و جذب جمعیت و رونق آن می‌شود. مشهد در ردیف شهرهایی قرار می‌گیرد که همواره با مشکل کمبود آب مواجه بوده است.

در دوره تیموری، امیر علی‌شیرنوایی جریان آب چشممه گلسب یا چشممه گیلاس در نزدیکی شهر، تابران توسر را به شهر مشهد انتقال داد. این چشممه از چشممه‌های بزرگ و مشهور داشت توسر بود که سده‌ها قبل آبی زلال، گوارا و فراوان داشت و آب زراعت و شرب بخشی از شهر تابران توسر و پیرامون آن را تأمین می‌کرد.^۱ دولت شاه سمرقندی که خود معاصر با این اقدام بوده است آن را احسانی بزرگ می‌داند و مسافت آن را قریب به ده فرسخ شرعی نوشته است.^۲

با روی کار آمدن حکومت صفویه با توجه به وجود مرقد امام رضا -علیه السلام- شهر مشهد مورد توجه خاص حکومت و در نتیجه دارای جمعیت فزاینده‌ای شد. در این شرایط یکی از مشکلات عمده آن کمبود منابع آبی بود. چنان که اسکندر بیگ ترکمان از مورخان این دوره در گزارش خود آورده است که: «ساکنان مشهد مقدس معلمی و زوار روضه متبر که از قلت آب در عذاب بودند»^۳ در نتیجه شاه عباس اول در سفر سال ۱۰۱۶ اق به مشهد، فرمان می‌دهد آب چشممه گیلاس از صاحبان آن خریداری و با ساخت خیابان، آب را از میان آن انتقال دهند و آن را وقف آستان حضرت امام رضا -علیه السلام- می‌کند. جلال الدین محمد منجم در گزارش خود آورده است که آب چشممه گلسب را از صاحبان آن خریدند و دو طرف نهر را درختکاری کردند و خانه‌های اطراف آن را به قیمت خوبی گرفتند.^۴

به نظر می‌رسد فرایند این کار چند سال به طول انجامیده است چرا که پس از پایان کار در سال ۱۰۲۳ق. شاه عباس دستور نگارش وقف نامه آب خیابان را می‌دهد. در قسمتی از

^۱ مجتبی انصاری و دیگران (۱۳۸۶)، «تأثیر عوامل جغرافیایی بر تکوین، گسترش و نابودی شهر تابران توسر» مدرسان علوم انسانی، ش. ۵۰ ص. ۱۳.

^۲ دولتشاه سمرقندی (۱۳۳۷)، تذكرة الشعر، به تصحیح ادوارد براؤن، به کوشش محمدعباسی، تهران: بارانی، ص. ۵۷۱.

^۳ اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۸۲)، تاریخ عالم آرای عباسی، تنظیم ایرج افشار، ج. ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص. ۸۴۵.

^۴ ملا جلال الدین محمد منجم یزدی (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی (روزنامه ملا جلال)، به کوشش سیف ا... وحیدنیا، تهران: وحید، ص. ۳۲۸.

و قنامه در باب مصرف آب آورده شده است: «... در بین عقد وقف مذکور شرط فرمودند که تمامی آب چشمہ مذکوره به صحن آستانه متبرکه آمده که عامه مسلمین از آن انتفاع گیرند و مطلقاً به هیچ وجه من الوجه، خواه در بالای آستانه و خواه در پایین آستانه سوای آن که مردم به قدر احتیاج، آب به ظروف از نهر مذکور بردارند، تجویز نفرموده‌اند که احدي احداث ممر نموده، آب به زراعت و باغات و خانه‌ها و حیاض و برکه‌ها و حمامات خود برد، و در بالای آستانه، آب بر زراعت سرکار آستانه نیز نبرند و مستند به آن نشوند که صرفه وقف در آن است که به هیچ وجه تجویز آن نفرموده‌اند و بعد از آن که تمام آب از آستانه گذشته فاضل آب از حصار شهر بیرون رود، به آن زراعت نموده آنچه حاصل شود صرف طعام نموده در مطبخ سرکار آستانه ... طبخ نموده به صادرین و واردین دهند و اگر کسی خلاف شروط مذکوره کرده احداث ممر نموده، آب برد، حکم آن داشته باشد که در خون امام معصوم مظلوم شهید علیه السلام - شرکت کرده باشد و پادشاه وقت و علمای عصر و صدور و متولیان، اگر خلاف شروط مذکوره تجویز نمایند در روز قیامت نزد خداو رسول علیه السلام - و حضرت امام ثامن ضامن علیه السلام - شرمنده بوده از عهده جواب بیرون آیند...».^۱

در مقاله‌ای که به عوامل جغرافیایی اضمحلال توس پرداخته شده، چنین ذکر شده است که اگر انتقال آب چشمہ گلسب به مشهد نبود، شهر توس مجدد رونق می‌گرفت.^۲ بالطبع توجه شاه عباس به این امر ووقف آب این چشمہ در عدم رونق توس و جذب جمعیت آن به شهر مشهد بی‌تأثیر نبوده است.

در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس مربوط به دوره صفویه، در ۲۱۵ مورد به نهر خیابان اشاره شده است واز آن گاهی به عنوان نهر مبارک خیابان نیزیاد می‌شود. این اسناد گویای آن است که نهر مزبور مورد رسیدگی و به تنقیه و پاکسازی آن توجه می‌شد و از سوی آستان قدس به بیلداران که کار تنقیه را انجام می‌دادند مبالغی به عنوان اجرت پرداخت می‌شد. در مجموع جهت هزینه تنقیه نهر خیابان، سالانه مبلغ ده تومان عراقی در طومارنسق که بودجه سالانه در آن ثبت می‌شد، در نظر گرفته می‌شد.^۳ همچنین نهر خیابان دارای یک

۱ استاد وقف آستان قدس رضوی، نسخه خطی، محل نگهداری کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش، ۲۹۸۷، رونوشت و قنامه شاه عباس اول، صص ۱۱-۹.

۲ انصاری و دیگران، ص ۱۹.

۳ آرشیو مرکزی استاد آستان قدس رضوی، به طور نمونه سند شماره ۳۴۹۰۳، س، ۱۱۷.

میراب بوده است که کار نگهبانی و نظارت بر تقسیم آب را بر عهده داشته است.^۱ در میان اسناد، استشهاد نامه‌ای مربوط به سال ۱۰۷۶ ق مشاهده می‌شود که در آن عده‌ای شهادت می‌دهند که آب خیابان به باغچه محمد جعفر رضوی نمی‌رسد. دستور متولی وقت آستان قدس، میرزا ابوطالب رضوی خطاب به قلندر بیگ میراب، جهت رسیدگی به این امر در حاشیه آن مشاهده می‌شود.^۲

در طومار علیشاھی نیز به بیلداران و میراب نهر خیابان اشاره شده است.^۳ طومار مذکور که به دستور علیشاھ افسار به سال ۱۱۶۰ ق تنظیم شده است، در حقیقت به منزله دستورالعمل یا به عبارتی لایحه بودجه آستان قدس می‌باشد که در آن به موقوفات، تشکیلات اداری و پرداخت حقوق‌ها و وظایف در این مجموعه، اشاره شده است.

روی نهر خیابان تا سال ۱۳۴۵ ش. باز بود و آب در آن جریان داشت ولی در آن سال با قطع درختان کهن چند صد ساله در طرفین نهر روی آن را پوشاندند.^۴

جدای از نهر خیابان جهت حل مشکل کم آبی مشهد در دوره صفويه، وقف، کارکرد دیگری نیز دارد و آن وقف قنات و آب انبار است که در منابع و وقفاً نامه‌ها ذکر آن به میان آمده است. از جمله قنات مهدی قلی بیگ میر آخرور باشی است. وی از عمال دستگاه حکومتی شاه عباس اول بوده است. اسکندر بیگ ترکمان از او با لقب مقرب الحضره یاد می‌کند.^۵ وقف نامه‌ای از او به سال ۱۰۲۷ ق. باقی مانده است که به وقف قنات مذکور اشاره دارد. آب این قنات را وقف حمام و قفسی خود معروف به سرسنگ و نیز مسجد جامع گوهرشاد و شربتخانه آستان قدس می‌نماید:

«...شرط کرد که آب قنات مزبوره را به حمام مذکور [حمام سرسنگ] برند به قدر احتیاج و آنچه فاضل آید به مسجد جامع برد، زوار و غیرهم کائنا من کان از آن انتفاع یابند و فاضلاب را از مسجد جامع به جداول و جعافر بر زراعات خارج شهر اقصس جاری سازند و بعد از اخراج ما یجب اخراجه على الطريقة المشروحة و صرف تنقیه قنات و تعمیر و تنظیم و ترصیص و تاسیس منهدم و رویه مستهدم و

۱ همان، سند شماره ۳۳۴۱۰، س ۱۰۶۸ ق.

۲ همان، سند شماره ۳۰۶۴۹، س ۱۰۷۶ ق.

۳ طومار علیشاھی (۱۳۷۹)، بارخوانی و تصحیح مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی، ص ۴۶.

۴ احمد ماهون (۱۳۸۳)، تاریخ مشهد الرضا علیه السلام، مشهد: ماهون، ص ۴۶۵.

۵ ترکمان، همان، ج ۲، ص ۸۳۰.

وضع حق التولیه علی الطریقة المزبوره آنچه فاضل آید به ادویه و اشربه شربت خانه سرکار مخزن الاسرار و معدن الانوار نمایند.^۱

گفته شده است در دوره قاجار قسمت انتهایی آن به صورت رو باز از داخل شهر می گذشت. به همین دلیل وقتی به مسجد میرسید آب آن کثیف بود. در زمان جنگ جهانی اول در سال ۱۳۳۲ق، چند تن از تجار و ثروتمندان مشهد با خرید لوله و ماشین بخار از روسیه سعی کردند آب پاکیزه به مسجد برسانند. بدین ترتیب در نزدیکی میدان سعدی کنونی یا همان فلکه سراب که مظہر قنات مهدی قلی بیگ بود، آب لوله کشی به مسجد می رسانند.^۲

در منابع، از آب انباری وقفی در دوره صفویه یاد شده است. این آب انبار توسط میرزا محمد محسن رضوی وقف شده است.^۳ میرزا محسن نخستین فرد از سادات رضوی مشهد است که از سال ۱۰۲۶ تا ۱۰۳۰ق توسط شاه عباس به تولیت آستانه می رسد.

در اسناد موجود به آب انباری وقفی متعلق به آستان قدس اشاره شده است که در جنب مسجد مبارک قتلگاه قرار دارد. بر طبق این سنده، این آب انبار در سال ۱۰۱۱ق توسط مهدی قلی بیگ شاملو، ایشیک آقاسی باشی خاصه شریفه، وقف شده و در همین سال به مبلغ سالانه یک تومان رایج خراسانی اجاره داده شده است.^۴

۲. ایجاد بنای سودمند شهری

در مشهد دوران صفویه، وقف به منزله یکی از وجوه فقهی، سرچشمeh بنای سودمند شهری مانند مسجد، مصلای، مدرسه، بیمارستان، کاروان سرا، حمام و خیابان است. در اینجا به این بنای واقفان آن اشاره می شود.

۱.۲. مسجد

از جمله مسجد امام رضا علیه السلام - واقع در کنار قبرستان قتلگاه، بنابر نوشته منتخبالتواریخ در زمان شاه عباس اول و توسط مهدی قلی خان ایشیک آقاسی باشی در سال ۱۰۱۱ق. ساخته

۱ جهت مشاهده متن کامل وقفات ر.ک: اسماعیل بن حبیب ا... مستوفی (۱۳۱۷ق)، آثار الرضویه (چاپ سنگی)، ص ۱۶۴.

۲ مهدی سیدی فرخد (۱۳۹۲ش)، تگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد، مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد، ص ۳۶.

۳ همان، ص ۱۱۴.

۴ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۴۲۲۳۴، س ۱۰۱۱ق، ص ۵.

شده است.^۱ در سندي مربوط به سال ۱۰۱۱ ق. نيز به اين مسجد اشاره شده است.

همچنین در کنار آن، همان گونه که پيش از اين اشاره شد آب انباری نيز توسط مهدى قلى خان وقف شده است.^۲ قابل ذكر است که قبرستان قتلگاه در شمال حرم امام رضا عليه السلام-بوده و در زمره قدیمی‌ترین گورستان‌های مشهد محسوب می‌شده است. در زمان شاه طهماسب اول در آنجا محلی به نام غسلگاه وجود داشته است. سیدی احتمال داده که غسلگاه بعد از واقعه قتل عام مردم مشهد توسط عبدالمؤمن خان ازبک به قتلگاه شهرت یافته است.^۳ در اسناد نيز در ابتدا به غسلگاه مبارک اشاره دارد^۴ و از سال ۱۱۴۵ق. به قتلگاه مبارک تغیير نام داده است.^۵ بنابراین به گواه اسناد، غسلگاه همان قتلگاه است. صدرالمتألهين لاهیجانی نيز به اين امر اشاره دارد که قبرستان به هر دو عبارت غسلگاه و قتلگاه معروف است.^۶

محمد هاشم خراساني به مسجد وقفي ديگري در پايين پا (قسمت سفلی خيابان) روی حوض انبار، اشاره دارد که توسط خواجه ييگ از امراء دوره شاه عباس دوم به سال ۱۰۵۳ق. ساخته شده است.^۷

از ديگر مساجد وقفي، مسجد محراب خان واقع در راسته نوغان است. باني آن محراب خان قاجار از سرداران مشهور شاه عباس صفوی است که بنا بر نوشته اسکندر ييگ تركمان به سال ۱۰۱۱ق حکومت مشهد به او داده شد.^۸ اين مسجد را در زمان حکومت خویش در مشهد، وقف آستان قدس کرده است. در فردوس التواریخ آمده است که مسجد مزبور در زمان تولیت میرزا فضل الله وزیر نظام در سال ۱۲۷۰ق. به کلي مخروبه بوده و مجدد تعمیر شده است.^۹

۱ محمد هاشم خراساني، منتخب التواریخ، اصفهان: کتابفروشی فردوس و اقبال، ص ۶۲۰.

۲ آرشيو مركز اسناد آستان قدس رضوي، سند شماره ۴۲۲۳۴، س ۱۰۱۱، ص ۵.

۳ همان.

۴ سيدی فرخد، همان، صص ۷۲-۷۱.

۵ آرشيو مركز اسناد آستان قدس رضوي، سند شماره ۳۳۲۶۴، س ۱۰۷۰، ص ۱۴۲.

۶ همان، اسناد شماره ۳۵۲۷۳، س ۱۱۴۵، ص ۳۵۳۱۷، س ۱۱۴۸.

۷ محمد بن محمد على صدرالمتألهين لاهیجانی (۱۳۸۵)، تاریخ و جغرافیای شهر مشهد، تصحیح محمد رضا قصابیان، مشهد: انصار، ص ۶۶.

۸ خراساني، همان، ص ۶۲۰.

۹ تركمان، همان، ج ۲، ص ۶۳۰.

۱۰ نوروز على بن محمد باقر فاضل بسطامی (۱۳۹۰)، فردوس التواریخ، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ص ۶۱.

۲.۲. مصلای پایین خیابان

بنای منحصر به فرد است، به اهتمام میرزا ابوصالح رضوی در سال‌های ۱۰۸۶-۱۰۸۷ ق. احداث و وقف شده است. به عقیده سیدی، مصلای پیشین شهر مشهد که در محل طرق و به فاصله یک فرسنگی جنوب شرقی مشهد قرار داشته، بر اثر زلزله سال ۱۰۸۴ ق. صدمه دیده در نتیجه میرزا صالح، مصلای جدید را در فاصله چند صد متری دروازه پایین خیابان مشهد احداث کرده است.^۱ در قسمت تحتانی تزیینات لبه طاق ایوان، در هر طرف ۹ بیت شعر فارسی به قلم نستعلیق به رنگ زرد بر زمینه آبی نقش بسته است که در حقیقت کارنامه ساختمانی این بنای تاریخی است و پس از چهارصد سال از پس سده‌ها خود نمایی می‌کند. عبارت «عمل حاجی شجاع اصفهانی» نشان می‌دهد که سازنده بنا حاجی شجاع بنای اصفهانی است.^۲

۳.۲. مدارس

در دوره صفویه نزدیک به ده مدرسه مهم در شهر مشهد احداث شده است که هر یک دارای موقوفات بزرگی بودند.^۳

یکی از مدرسه‌های معروف، مدرسه میرزا جعفر است که در سال ۱۰۵۹ ق. در گوشه شمال شرقی صحن عتیق (انقلاب کنونی) احداث شده است. این مدرسه یکی از بهترین و مطرح‌ترین مدارس علمیه مشهد بوده است. در ساخت این مدرسه برادران سروقد به نام‌های میرزا محمد طاهر و میرزا جعفر سروقد که در هند مقاماتی داشتند کمک مالی می‌کردند. بیست سال بعد از تأسیس این مدرسه، میرزا جعفر در سال‌های آخر عمر املاکی را وقف مدرسه مذکور کرد. در اسناد موجود به تناوب از این مدرسه یاد شده است.^۴ مدرسه میرزا جعفر در سال‌های اخیر تعمیر و نوسازی شده است و اینک بخشی از دانشگاه علوم اسلامی رضوی را شکل می‌دهد.^۵

^۱ سیدی فرخد، همان، ص ۹۰.

^۲ آندره گدلر (۱۳۶۶)، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، ج ۲، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، صص ۲۸۹-۳۱۰.

^۳ ر.ک: خراسانی، همان، صص ۶۲۱-۶۲۶ همچنین: محمد حسن خان اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲)، مطلع الشمس، مقدمه و فهرست محمد پیمان، تهران: پیشگام، صص ۳۱۳-۳۱۷.

^۴ آرشیو مرکز استان قدس رضوی، به طور نمونه سند شماره ۳۲۳۳۱، س ۱۰۹۱ ق.

^۵ برای مشاهده متن بازنویس شده و قفنامه ر.ک: رضا انصاری نژاد و همکاران (۱۳۸۸ش)، بیست و قفنامه از خراسان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، صص ۱۳۲-۱۳۷.

یکی از مدارس نسبتاً بزرگ این دوره مدرسه عباسقلی خان است که در سال ۱۰۷۷ ق. توسط عباسقلی خان شاملو، بیگلریگی کل خراسان در ابتدای پایین خیابان ساخته شده است. در کنار مدرسه، موقوفه بزرگ عباسقلی خان نیز بوده است که شامل حمام، دکاکین و کاروانسرا می‌شد.^۱ در یکی از اسناد به جای مانده از دوره صفوی از بابت درآمد دکاکین وقفی این مدرسه، مبلغ چهار تومان و شش هزار و شصت دینار، هرساله برای یکی از مدرسان آن به نام مولانا محمد شفیع مدرس، تعیین شده است.^۲

از مدارس دیگر، مدرسه فاضل خان یا فاضلیه است که در نیمه دوم سده یازدهم قمری توسط برادران فاضل تونی که خود از علمای دینی و مدرسان نامی خراسان بوده‌اند، ساخته شده؛ و کمی بعد هم دارای موقوفات و کتابخانه قابل توجهی شده است. براساس کتبیه مدرسه، بنای آن در سال ۱۰۷۵ ق. و در زمان شاه عباس دوم به اتمام رسیده است. این مدرسه تا اوایل سده حاضر پا بر جای بود و در سال‌های ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ ش. در جریان نوسازی اطراف حرم و ایجاد فلکه حضرت به کلی ویران شد.^۳

مدرسه صالحیه از موقوفات سید ابو صالح رضوی است که در سال ۱۰۸۶ ق. بنا نهاده و املاک زیادی بر آن وقف کرده است. این مدرسه بعدها به مدرسه نواب مشهور شد.^۴ در شمار مدارس مهم وقفی در دوره صفویه، مدرسه سعدیه یا پایین پا است. بنیانگذار آن سعدالدین محمد از شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی خراسان در دوره شاه سلیمان صفوی است. این مدرسه در قسمت پایی مبارک حضرت در سال ۱۰۸۷ ق. ساخته شده است. با توجه به اسناد، ساخت مدرسه چندین سال به طول می‌انجامد. در استشهاد نامه‌ای مربوط به سال ۱۰۸۲ ق. بر این امر تأکید شده است که دکاکین متعلق به عباسقلی خان، دکان عصاری پهلوان میرزا بیگ، دکان صباحی شیخ جعفر برای ساخت مدرسه مزبور خردواری شده است.^۵ در وقنه‌نامه سعدالدین محمد، املاکی در مشهد و خوف وقف شده تا با شرایطی معین برای رونق آن صرف شود.^۶ این مدرسه که وسعت و عظمت قابل توجهی داشت در دوره پهلوی برای

۱ اعتنادالسلطنه، همان، ص ۳۱۶؛ خراسانی همان، ص ۶۲۳.

۲ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۴۶۳۲، س ۱۱۲۲، ص ۱۰۸.

۳ فاطمه جهانپور (۱۳۸۷)، تاریخچه مکتب خانه‌ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد صفویه تا قاجار، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، ص ۱۳۷.

۴ فاضل بسطامی، همان، ص ۱۱۹.

۵ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۸۵۹۱، س ۱۰۸۲، ص ۱.

۶ برای مشاهده رونوشت وقنه‌نامه رک: مستوفی، همان، ص ۱۸۸؛ انزواجی نژاد و دیگران، همان، ص ۱۸۱-۱۸۰.

احداث تالار تشریفات تخریب شد.^۱

۴.۲. بیمارستان (دارالشفاء)

از آنجایی که نیاز به مؤسسه بهداشتی و درمانی از نیازهای مهم هر شهر محسوب می‌شود در دوره صفویه به بیمارستان وابسته به مرقد حضرت رضا علیه السلام - توجه ویژه‌ای می‌شد. در اسناد مربوط به این دوره از این بیمارستان به عنوان دارالشفاء یاد می‌شود. با توجه به اسناد مذکور می‌توان بی برد این مجموعه از تشکیلات دیوانی - اداری منظم و حساب شده‌ای برخوردار بوده است. از سوی دیگر برخلاف آنچه که جهانگردان اروپایی از بیمارستان‌های این دوره در ایران به تصویر می‌کشند، مجموعه درمانی وابسته به آستان قدس در شهر مشهد مورد توجه حکومت صفوی و مجهر و فعل بوده است.^۲ از منابع تامین مخارج دارالشفاء، موقوفات هستند که با توجه به اسناد و وقف نامه‌ها می‌توان به این وقاییات اشاره کرد:

۱. دکاکین طرفین دارالشفاء که توسط ساروخان طالش احداث و وقف دارالشفاء شده است.^۳
۲. دکاکین پایین پای مبارک که وکلا سرکار خاصه شریفه احداث و وقف دارالشفاء نموده‌اند.^۴

۳. حمام سرنسنگ مشهور به حمام شاه که توسط مهدی قلی بیگ میرآخور باشی در سال ۱۰۲۷ق وقف شده است.^۵

۴. قهوه‌خانه‌ای واقع در پایین پای مبارک.^۶

۵. اراضی موسوم به قوزغان بلوک تبادکان توسط محمود بیگ ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه جهت دوا، غذا و لباس و سایر مایحتاج مریضان دارالشفاء در سال ۱۱۱۹ق وقف شده است.^۷

۱ ارزایی نژاد و دیگران، همان، ص ۱۷۹.

۲ ر.ک: حمیده شهیدی (۱۳۸۷)، «دارالشفاء آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، دفتر/اسناد، ج ۴، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، صص ۱۰۲-۱۶۹.

۳ سند شماره ۳۳۱۱۶، س ۱۰۹۶ ق، ص ۱۰.

۴ آرشیو مرکز/اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۴۰۴۴، س ۱۰۸۰ ق، ص ۷.

۵ مستوفی، همان، ص ۱۶۴.

۶ آرشیو مرکز/اسناد آستان قدس رضوی، اسناد شماره ۳۲۶۸۱، س ۱۰۹۴ ق، ص ۶۸/۱۰۹۰.

۷ اصل وقفاً نهاده با شماره ثبت ۱۱۲ در قسمت اداره مخطوطات آستان قدس نگهداری می‌شود همچنین رونوشت وقفاً مذکور: مستوفی، همان، ص ۱۸۹.

۶. طاحونهای واقع در جنب دروازه خیابان که مشتمل بر دو تنورچه^۱ و دو مطحنه^۲ است توسط الله وردی خان امیر شکار باشی و قوللر افاسی در سال ۱۰۶۵ ق. وقف بر دارالشفاء شده است.^۳

۵.۲. کاروان سرا

با توجه به گسترش حضور زائران در مشهد در دوره صفوی ضرورت ایجاد کاروانسرا در این شهر را می‌توان دریافت. یکی از کاروانسراهای وقفی این دوره در مشهد، کاروانسرا یا خان شاهزاده سلطانم^۴ خواهر شاه طهماسب اول که در اطراف حرم امام رضا علیه السلام- بوده و وقف آستان قدس شده است.^۵ در مطلع الشمس از کاروانسرا یا موسوم به کاروانسرای سلطان متعلق به زمان سلطنت شاه طهماسب اول یاد شده است که به نظر می‌رسد همان کاروانسرای سلطانم است. اسنادی از کاروانسرای سلطانم در آرشیو مرکز اسناد آستان قدس موجود است و در باب پرداخت هزینه تعمیرات آن است. همچنین بر طبق این اسناد کاروانسرای سلطانم با شرایط معین از سوی آستان قدس به اجاره گذارده می‌شد. به عنوان نمونه در شعبان سال ۱۰۱۰ ق. کاروانسرا به سه نفر خواجه ندری، غلامحسین بشیر و خواجه سلطان حسن به مدت یک سال به مبلغ چهل و پنج تومان اجاره داده شده است.^۶ اهمیت این اسناد در آن است که به خوبی نشان می‌دهد وقف شاهزاده سلطانم جاری بوده و به آن عمل می‌شده است.

در طومار علیشاهی از کاروانسرای دیگری به نام خان غلام حسین یاد شده است.^۷ یکی از اسناد موجود مربوط به سال ۱۱۴۲ ق. نیز به خان غلام حسین صدیقی اشاره شده

۱. تنوره سوراخی که آب از آن بر پرهای آسیاب می‌ریزد (غفت نامه دهخدا، ذیل واژه).

۲. آسیا، سر آسیا (غفت نامه دهخدا، ذیل واژه مطحنه).

۳. آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اسناد شماره: ۳۳۴۱۶، س ۱۰۶۸ ق؛ ۳۰۶۴۷، س ۱۰۷۲ ق؛ اصل وقتفنامه با شماره ثبت ۱۱۱۵ در اداره مخطوطات استان قدس نگهداری می‌شود.

۴. ترک زبان‌ها همسرخان را خانم و معقوده بیگ را بیگم گویند. با این وصف حلیله جلیله سلطان را هم سلطانم می‌گفتند. در واقع کلمه سلطانم به جای ملکه یا شهبانو استعمال می‌شد و سه نفر در عهد صفویه با این عنوان ذکر شده و معروفیت داشته‌اند اما در کتب تاریخ نام اصلی آنان به تصریح دیده نشده است. خواهر شاه طهماسب اول با این‌که ملکه نبوده او را سلطانم نامیده‌اند (عبدالحمید مولوی (۱۳۸۹)، خراسان‌ابنیه و مشاهیر، (مجموعه مقالات)، به کوشش محسن حسینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ص ۱۱۹).

۵. ر.ک: مولوی، همان، صص ۱۱۹-۱۳۴.

۶. آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۴۲۲۲۵، س ۱۰۱۰ ق.

۷. طومار علیشاهی، همان، ص ۲۱.

است.^۱ به نظر می‌رسد کاروان سرای مزبور در اواخر دوره صفویه وقف شده و آن چنان که از اسم آن مشخص است واقع، فردی به نام غلام حسین ملقب به صدیقی است. از دیگر خانات یا کاروانسراها که در طومار علیشاھی از آن یاد شده است خان موسوم به قورخانه است.^۲ در اسناد نیز به این خان اشاره شده است.^۳ کاروان سرای وقفی دیگر که رونوشت وقفنامه آن در کتاب مطلع الشمس آورده شده است، کاروانسرای شاه وردی خان در دوره شاه سلیمان است که به همراه حمام و دکاکین متصل به آن در سال ۱۰۹۱ق. وقف زوار امام رضا علیه السلام- شده است.^۴

۶. حمام

ساخت حمام در شهر مشهد به عنوان یک شهر مذهبی و زیارتی به عنوان یک عمل صالح، مورد توجه خاص واقفان بوده است. یکی از حمام‌های معروف این دوره حمام شاه یا حمام مهدی قلی بیگ است که در سال ۱۰۲۷ق. توسط مهدی قلی بیگ میرآخورباشی در بازار سرنسنگ مشهد، در کنار مسجد شاه که پیش از این به آن اشاره شد، وقف دارالشفاء آستان قدس شده است. برای تامین آب آن هم قناتی مهم احداث شده است. با این شرط که مازاد آب از حمام مزبور به مسجد گوهر شاد برد شود.^۵

اسنادی از هزینه تعمیرات واجاره حمام مذکور از این دوران موجود است.^۶ بر طبق وقفنامه، در آمدآن صرف هزینه شربتخانه که در آن زمان امور مربوط به دارالشفاء را رتق و فرق می‌کرد، می‌شد.^۷ در سندي مربوط به سال ۱۰۳۸ق. مبلغ اجاره حمام مزبور به صاحب جمع شربتخانه تحويل داده شده است.^۸

حمام وقفی دیگر حمام آغچه یا حمام حضرتی است که توسط خواجه عتیق علی منشی از دولتمردان دربار شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب اول، وقف شده است. در وقfnامه آن

۱ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۵۰۵۱، س ۱۱۴۲ق.

۲ طومار علیشاھی، همان، ص ۲۱.

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۴۲۲۶، س ۱۱۲۸، ص ۵۳.

۴ اعتمادالسلطنه، همان، ص ۵۵۱.

۵ رونوشت وقfnامه ر.ک: مستوفی، همان، ص ۱۶۷-۱۶۴.

۶ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۱۸۱۷، س ۱۰۳۷ق.

۷ ر.ک: حمیده شهیدی (۱۳۹۳)، «تاریخچه شربتخانه آستان قدس رضوی بر مبنای اسناد»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، س ۲، ش ۲، ص ۹۱-۵۹.

۸ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۱۸۸۷، س ۱۰۳۸ق.

اشاره شده که حمام در محله میان شهر واقع شده است. گویا محله میان شهر از محلات اطراف حرم مطهر بوده است. در اسناد موجود نیز مکان حمام آغچه، محله میان شهر آمده است.^۱ با توجه به اسناد یاد شده، این حمام در دوره‌های مختلف به اجاره داده می‌شد و در آمد آن صرف روشنایی حرم مطهر، تعمیرات و پرداخت حقوق به کارکنان آستان قدس می‌شد و وجه اجاره به صورت اقساط پرداخت می‌شد.

در فردوس التواریخ اشاره شده است در سال ۱۰۸۴ق. زلزله‌ای در مشهد به وقوع پیوست.^۲ اسناد نیز نشان می‌دهد در سال ۱۰۸۴ق. زلزله‌ای مخرب در مشهد به وقوع پیوسته که سبب خرابی برجی از بنها در مشهد شده است. از جمله بنهاهایی که در اثر زلزله آسیب دیده است حمام آغچه است که به استناد یکی از اسناد مربوط به تاریخ جمادی الاول ۱۰۸۵ق، به دستور میر شاه تقی الدین محمد رضوی متولی وقت آستان قدس، با اختصاص مبلغ نه تومان و هزار و صد و ده دینار عراقی، تعمیر و بازسازی شده است.^۳

در اسناد مورد اشاره، از حمام دیگری به نام حمام دروازه یاد شده است که در سایر منابع از آن ذکری به میان نیامده است.^۴

۷.۲. خیابان

همان گونه که پیش از این گفته شد انتقال آب چشمی گلسب با احداث یک خیابان سراسری در شرق مشهد همراه شد که اقدامی بزرگ برای رونق بیشتر شهر بود. گرچه اثر آب خیابان در حدود ۶۰ سال است که در شهر مشهد دیده نمی‌شود و به علت کم آبی، خشکسالی و تغییر فنون تحصیل آب، چشمی گیلاس به شهر نمی‌رسد اما خیابان مشهد در مسیری که از میدان توحید تا حرم مطهر و خیابان شهید نواب صفوی می‌گذرد، همچنان پایر جاست. پیش از آن نخستین خیابان در شهر هرات و دومین خیابان در شهر قزوین توسط شاه طهماسب که پایتخت او بود، احداث شد.

بالا خیابان (خیابان آیه... شیرازی) پایین خیابان (خیابان شهید نواب صفوی)

حرم مطهر امام رضا -علیه السلام-

۱ همان، سند شماره ۳۲۳۷۸، س ۱۰۶۵.

۲ فاضل بسطامی، همان، ص ۵۰.

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۴۲۳۱۷، س ۱۰۸۵.

۴ همان، سند شماره ۳۱۸۶۳، س ۱۰۳۸، ص ۶.

خیابان مشهد به سبب آن که در دو طرف حرم امام رضا علیه السلام - قرار داشته قسمت علیای آن بالا خیابان و قسمت سفلی آن پایین خیابان خوانده می‌شد. که هر دو تبدیل به نام دو محله بزرگ شهر مشهد شده‌اند. همچنین دو دروازه‌ای که در ابتداء و انتهای خیابان مزبور احداث شده به نام‌های دروازه بالا خیابان و دروازه پایین خیابان خوانده می‌شدند. همچنین آب جاری در خیابان به نام آب خیابان شهرت یافت. اراضی و ققی متعلق به آب خیابان در بیرون دروازه پایین خیابان، به نام اراضی خیابان و سکونتگاهی که جهت استقرار کشاورزان در اراضی مزبور، توسط آستان قدس احداث گردید، به قلعه خیابان مشهور شده است که تاکنون به همین نام در کنار کال طرق شناخته می‌شود.^۱

از آنجایی که در شهرهای ایران معابر، کم عرض و پیچ و خم دار طراحی می‌شدند تا در زمان یورش مهاجمان از پیشروی آنان کاسته شود، کشیدن خیابان مستقیمی به این وسعت از دروازه شرقی به غربی برای شهری مانند مشهد که بارها در اعصار گذشته مورد تجاوز و غارت از بکان قرار گرفته بود از نظر سیاسی - نظامی اقدامی جسورانه بوده است. لذا تحقق این عمل نشان دهنده قدرت دولت صفویه و شاه عباس اول در سرکوب از بکان و برقراری آرامش و امنیت است. از سوی دیگر خیابان عریض احداث شده در شهر مشهد به واسطه مسیر آب و ردیف درختان میانی، هدایت دید به سمت حرم و تأکید بر آن را به همراه داشته است و نیز می‌توانسته راه حل مناسبی جهت تأمین پایدار آب مورد نیاز شهر باشد.^۲

در هر حال خیابان مشهد به عنوان مهم‌ترین عنصر کالبدی این شهر موجب وسوسه افراد می‌شد. کسبه قسمتی از فضای خیابان را اشغال می‌کردند. از جمله پیشه وران یا ساکنین خیابان، سایبان یا پیش طرهای می‌ساختند. لذا آستان قدس یا آن‌ها را جمع می‌کرده یا وجهی از صاحبان‌شان دریافت می‌نموده است. بدین سبب در اسناد به جای مانده از دوره صفوی، یکی از منابع درآمده آستان قدس و جووه هوایی خیابان ذکر شده است.^۳

۳. جذب جمیعت و حفظ بناهای شهری

در باب ویژگی‌های شهر اسلامی آمده است که مسجد جامع، قلب شهر است و پیرامون آن

۱ سیدی فرخد، همان، صص ۸۲-۸۳.

۲ مهدی حقیقت‌بین و دیگران (۱۳۸۸)، «بررسی تاریخی خیابان چهارباغ - شهر مشهد در عصر صفویه»، پژوهش‌های تاریخی، ش. ۴، صص ۴۳-۴۴.

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اسناد شماره ۲۸۷۰۹، س. ۳۲۲۹۹؛ ۱۴، ص. ۱۰۸۴، س. ۱۰۹۱، ق. ص. ۵.

مؤسسات اجتماعی شکل می‌گیرد.^۱ دریک بررسی می‌توان نتیجه گرفت این ویژگی در مشهد هم صدق می‌کند، با این تفاوت که اگر مسجد جامع در شهرهای اسلامی همواره قلب شهر است و در پیرامون آن مؤسسات اجتماعی شکل می‌گیرد، در مشهد مرقد شریف امام رضا - علیه السلام - محور مرکزی است و حتی مسجد جامع در کنار آن قرار می‌گیرد.

در مقاله‌ای درباب شهر اصفهان عنوان شده است که موقوفات مهم مثل مسجد، کاروانسرا، مدرسه، حمام و بازارچه به صورت مجتمع در کنار هم و اغلب در بخش تجاری شهرقرار گرفته‌اند.^۲ این ویژگی در مشهد نیز مشاهده می‌شود. با بررسی اسناد موجود می‌توان تا حدودی موقعیت مؤسسات را به دست آورد. خان سلطانی که در آن زائرین اسکان می‌یافتنند در بازار اطراف حرم واقع بوده است.^۳ در کنار مدرسه عباسقلی خان کاروانسرا، حمام و دکاکینی قرار داشت.^۴ حمام مهدی قلی ییگ در بازار سرنسنگ^۵ و مدرسه میزا جعفر در جنب تیمچه‌ای قرار داشته است.^۶

اگرچه وجود حضرت رضا علیه السلام - سبب جذب خیل مشتاقان به مشهد می‌شد اما ایجاد امکانات رفاهی و آموزشی نیز جهت جذب جمعیت از اهمیت به سازابی برخوردار است. یکی از بنایهای مهم شهر مشهد در دوره صفویه، مدارس است که به ارتقای سطح فرهنگ و پیشرفت جامعه کمک می‌کند. رقباتی هم برای این مدارس وقف می‌شد که این امر سبب مهاجرت طلاب علوم دینی از سراسر ایران و ممالک همجوار برای تحصیل به مشهد می‌شد، از سوی دیگر اغلب علمای بزرگ آن روز به این شهر رفت و آمد داشته و مدتی از عمر خود را در آن می‌گذرانیدند. از جمله شیخ بهایی که مدتی در مشهد در نزد اساتید این شهر تلمذ کرد و پس از مرگ، جنازه‌اش به مشهد حمل شده و در رواقی که به نام او مشهور می‌باشد مدفون گردید. بنای بخشی از آثار معماری عصر شاه عباس و بخش‌هایی از حرم مطهر امام رضا - علیه السلام - به ایشان نسبت داده می‌شود.^۷

۱ اشرف السادات باقری (۱۳۸۶)، *نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی*، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۱۰۴.

۲ سید محمد رضا شهابی (۱۳۸۳)، «مبانی و چارچوب نظری تأثیر وقف در شکل گیری فضاهای شهری» *تحقیقات جغرافیایی*، ش ۷۲، ص ۱۴۳.

۳ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۸۴۸۰، س ۱۰۲۷.

۴ اعتمادالسلطنه، همان، ص ۳۱۶؛ خراسانی، همان، ص ۶۲۳.

۵ مستوفی، همان، ص ۱۶۷-۱۶۴.

۶ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۳۲۳۳۱، س ۱۰۹۰.

۷ ابراهیم زنگنه (۱۳۸۲)، *مشاهیر مدفون در حرم رضوی*، ج ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ص ۸۶.

از علمای دیگر می‌توانیم به شیخ حر عاملی اشاره کنیم که ۲۴ سال در مجاورت روضه رضویه سکونت داشت و در یکی از حجره‌های صحن عتیق (انقلاب کتونی) به خاک سپرده شد.^۱ محقق سبزواری نیز یکی دیگر از مشاهیر و علمای این دوره است که به مشهد مهاجرت کرد و در مدرسه سمیعیه به تدریس مشغول شد و در همین شهر درگذشت.^۲ بنابراین ساخت مدارس در مشهد سبب مهاجرت علماء و طلاب علوم دینی و ایجاد مرکزیت علمی برای شهر مشهد در دوران صفویه بود.

یکی از موقوفات مهم در این دوره موقوفه میرزا ابراهیم رضوی است که شامل املاک وسیعی از قراء اطراف رادکان تا نزدیکی سرخس است همچنین شامل مستغلاتی نظیر کاروانسرا واقع در سر میدان، مشهور به خان میرزا ابراهیم، نیز حمام واقع در خیابان بالا سر مبارک مشهور به حمام میرزا ابراهیم می‌شود. تاریخ و قنامه موقوفه مزبور، سال ۱۰۳۸ق. است.^۳ این موقوفه پدیده اجتماعی حائز اهمیتی را در مشهد به وجود آورد و سبب شد همه سهم بران، اعم از فرزندان ذکور و انان واقفان و دیگر سادات رضوی جذب و ساکن مشهد شوند و از سوی دیگر شجره نسب خود را نگهداری و برای دریافت سهم به متولیان موقوفه عرضه نمایند.^۴

با نگاهی به اسناد دوره صفویه به افرادی بر می‌خوریم که از شهرها یا مناطقی دیگر به مشهد مهاجرت کرده اند: اسفراینی،^۵ اردوبادی،^۶ اصفهانی،^۷ اردبیلی،^۸ بافقی،^۹ تبریزی،^{۱۰} تویسرکانی،^{۱۱} سبزواری،^{۱۲} سیستانی،^{۱۳} شوشتری،^{۱۴} قزوینی،^{۱۵} کاشی،^{۱۶} گیلانی،^{۱۷}

^۱ صدرالمتألهین لاهیجانی، همان، ص ۸۷

^۲ زنگنه، همان، ج ۱، ص ۲۷۶-۲۷۷

^۳ میرزا محمد باقر رضوی (۱۳۸۴)، شجره طیبه در انساب سادات علویه رضویه، به کوشش سید محمد تقی مدرس رضوی، بازنگری و ویرایش مهدی سیدی، مشهد: آهنج قلم، ص ۸۷-۷۵

^۴ سیدی فرخد، همان، ص ۸۳

^۵ آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، شماره سند ۲۷۵۲۰، س ۱۰۱۰ق.

^۶ همان، شماره سند ۲۸۳۶۳، س ۱۰۲۲ق.

^۷ همان، شماره سند ۲۷۶۴۸، س ۱۰۱۲ق.

^۸ همان، شماره سند ۲۸۳۵۹، س ۱۰۲۲

^۹ همان، شماره سند ۲۷۶۹۱، س ۱۰۱۳ق.

^{۱۰} همان، شماره سند ۲۷۶۹۱، س ۱۰۱۷ق.

^{۱۱} همان، شماره سند ۲۸۶۰۰، س ۱۰۸۳ق.

^{۱۲} همان، شماره سند ۲۷۵۱۶، س ۱۰۱۰ق.

^{۱۳} همان، شماره سند ۳۱۸۳۱، س ۱۰۳۷ق.

^{۱۴} همان، شماره سند ۲۷۵۲۷، س ۱۰۱۱ق.

^{۱۵} همان، شماره سند ۲۸۱۱۶، س ۱۰۲۱ق.

^{۱۶} همان، شماره سند ۲۷۵۰۰، س ۱۰۰۴ق.

^{۱۷} همان، شماره سند ۲۷۹۹۰، س ۱۰۱۷ق.

مازندرانی،^۱ نیشابوری،^۲ یزد.

علاوه بر آن از افراد غیر ایرانی که به مشهد سفر کرده و حتی ماندگار می‌شدن نیز مشاهده می‌شود از جمله از منطقه جبل عامل،^۳ منطقه کشمیر^۴ همچین به درویشان منسوب به فرقه بکتاشیه در استناد بر می‌خوریم.^۵ در کندوکاوی که نگارنده داشته است، به نظر می‌رسد آنان از مهاجرین سرزمین آسیای صغیر بودند که با توجه به اختلافات با امپراتوری عثمانی و داشتن صبغه شیعی و علاقه به اهل بیت به درگاه امام رضا -علیه السلام- پناه آورده‌اند. بنابراین با توجه به مطالب فوق می‌توان نتیجه گرفت وقف کارکرد ویژه‌ای در جذب افراد و ایجاد پدیده مهاجرت به شهر مشهد داشته است.

یکی دیگر از آثاری که وقف دارد این است که سبب حفظ بناهای ارزشمند شهری تا سال‌های متتمادی می‌شود. اشرف السادات باقری در کتاب خود بیان می‌دارد، از آثار مهم وقف، حفظ بناها و تعمیر مستمر آن‌ها است و محققان را با مصالح ساختمانی و سبک‌های معماری هر عصر آشنا می‌سازد. کارآیی و عملکرد بناهای موقوفه چون مساجد، مدارس، دارالشفاها را روشن می‌گرداند و مطالعه هر یک از آن‌ها ما را به مجھولات مسائل شهری و تاریخی ادوار گذشته اسلامی واقف می‌سازد. حتی ابتکار منطقی و عقلایی بانیان و سازندگان آن‌ها را به جامعه امروز معرفی می‌کند. در وقفنامه‌ها تعمیر بنا به منظور حفظ و پایداری آن پیوسته در نظر گرفته شده و با صراحة در آن قید شده است تا موقعی که مخارج احیاء بنا وجود دارد، دیناری در جای دیگر خرج نشود.^۶

کما این که علی‌رغم بی‌مهری‌هایی که به بناهای قدیمی شده است با این حال به مدد وقف برخی از بناهای وقفی در مشهد پابرجاست. مانند مصلای پایین خیابان، حمام مهدی قلی بیگ که گرچه تغییر کاربری داده است و تبدیل به موزه شده ولی به خوبی فضای نوی معماری حمام‌های آن زمان را به مانشان می‌دهد. از مدارس، مدرسه میرزا جعفر و مدرسه عباسقلی‌خان همچنان از حوزه‌های علمیه به شمار می‌آیند.

۱ همان، شماره سند ۲۷۷۲۸، س. ۱۰۱۴.اق.

۲ همان، شماره سند ۲۷۶۴۹، س. ۱۰۱۲.اق.

۳ همان، شماره سند ۳۴۹۹۳، س. ۱۱۱۸.اق.

۴ همان، شماره سند ۲۲۸۰۰، س. ۱۰۲۲.اق.

۵ همان، شماره سند ۳۳۲۶۴، س. ۱۰۶۹.اق.

۶ باقری، همان، ص. ۱۲۰.

احداث خیابان در بالاسر و پایین پای حضرت با وجود نام‌های متعدد که در طول چهارصد سال برای آن گذاشتند با این حال همچنان نام بالا خیابان و پایین خیابان در ذهن و زبان مردم مشهد جاری است و نام دیگری را برای آن نمی‌پذیرند؛ زیرا این نام یادآور حفظ هویت تاریخی شهر مشهد است و یکی از مشخصه‌های درونی شهر محسوب می‌شود.

نتیجه گیری

با توجه به آنچه گذشت هر چند که مهم‌ترین عامل تشکیل و توسعه شهر مشهد وجود مرقد مطهر امام رضا علیه السلام - است اما این عامل توسط عوامل دیگر نظری وقف، تقویت شد و رشد و پیشرفت مشهد به خصوص از زمان شاه عباس اول را به همراه آورد. با نگاهی به واقفان می‌توان نتیجه گرفت که اغلب رقبات مهم و قفقی متعلق به بزرگان و عمال حکومتی بوده است. که در رأس آن شاه عباس صفوی قرارداشته است. حتی زنان وابسته به حکومت نیز در این عرصه گام برداشته و در جهت خدمت به توسعه مشهد و ایجاد تسهیلات جهت عامه، از طریق وقف اقداماتی را انجام داده‌اند. انتقال آب چشمی گلاسب و احداث یک خیابان سراسری، در قالب وقف خود نشان‌دهنده تلاش در پایداری حل مشکل کم آبی مردم مشهد و رونق هر چه بیشتر شهر و توسعه جغرافیایی آن است.

نکته دیگر این که بیشتر فضاهای درونی شهر نظری مسجد، کاروانسرا، مدرسه، حمام، بیمارستان و مصلا به همراه سایر ملزومات متصل به آن وقف شده است و یک موقوفه با چند رقبه در جوار هم وقف شده‌اند و بیشتر این فضاهای در محدوده حرم رضوی مرکز بوده‌اند. به عبارتی اگر در سایر شهرهای اسلامی مسجد جامع قلب شهر محسوب می‌شد و پیرامون آن مؤسسات اجتماعی شکل می‌گیرد در مشهد، مرقد امام رضا علیه السلام - محور مرکزی شهر است به گونه‌ای که مسجد جامع در کنار آن قرار می‌گیرد.

ایجاد امکانات رفاهی و آموزشی سبب جذب جمعیت و مهاجرت افراد از نقاط مختلف ایران و حتی کشورهای مجاور می‌شود. همچنین علی‌رغم بی‌توجهی به بناهای قدیمی به مدد وقف، برخی از بناهای وقفی مشهد پابرجاست به طوری که محققان با مصالح ساختمنی و سبک‌های معماري آن عصر می‌توانند به خوبی آشنا شوند.

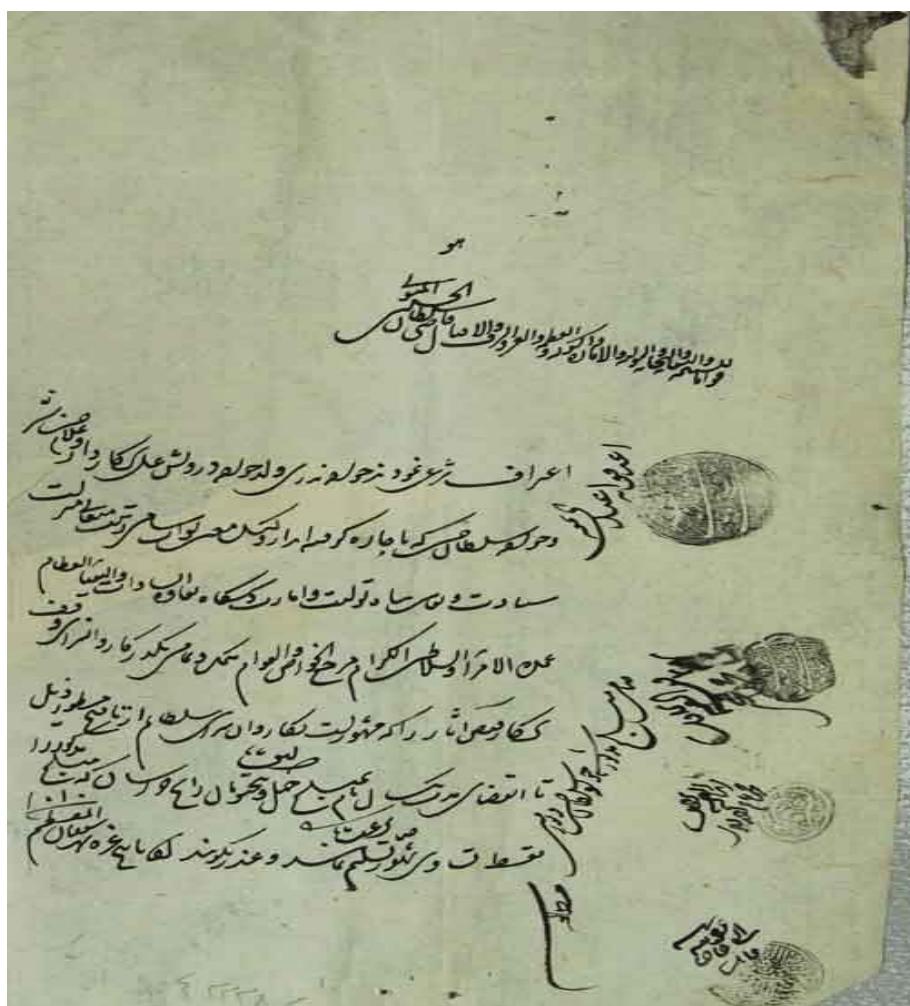
منابع و مأخذ

- گدار، آندره (۱۳۶۶)، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، ج ۲، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۲)، مطابع الشمس، مقدمه و فهرست محمد پیمان، تهران: پیشگام.
- انزاجی نژاد، رضا و همکاران (۱۳۸۸)، بیست و چند نامه از خراسان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- انصاری، مجتبی و دیگران (۱۳۸۶)، «تأثیر عوامل جغرافیایی بر تکوین، گسترش و نابودی شهر تبران توسعه»، مدرّس علوم انسانی، ش ۵۰.
- باقری، اشرف السادات (۱۳۸۶)، نظریه‌هایی درباره شهرهای قمر و فرهنگ اسلامی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ترکمان، اسکندریگ (۱۳۸۲)، تاریخ عالم آرای عباسی، تنظیم ایرج افشار، ج ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- جهان پور، فاطمه (۱۳۸۷)، تاریخچه مکتب خانه‌ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد صفویه تا قاجار، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس.
- خانیزاده، مهدی (۱۳۹۱)، «معرفی یکی از موقوفات آستان قدس: موقوفه عتیقی»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ش ۱.
- خراسانی، محمد هاشم، منتخب التواریخ، اصفهان: کتابفروشی فردوس و اقبال.
- حقیقت‌بین، مهدی و دیگران (۱۳۸۸)، «بررسی تاریخی خیابان چهارباغ - شهر مشهد در عصر صفویه»، پژوهش‌های تاریخی، ش ۴.
- دولتشاه سمرقدی (۱۳۳۷)، تذکرة الشعراء، به تصحیح ادوارد براؤن، به کوشش محمدعباسی، تهران: بارانی.
- رضوی، میرزا محمدباقر (۱۳۸۴)، شجره طبیه در انساب سادات علویه رضویه، به کوشش سید محمد تقی مدرس رضوی، بازنگری و ویرایش مهدی سیدی، مشهد: آهنگ قلم.
- زنگنه، ابراهیم (۱۳۸۲)، مشاهیر مدفعون در حرم رضوی، ج ۱، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- سیدی فرخد، مهدی (۱۳۹۲)، نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد، مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
- شهابی، سیدمحمد رضا (۱۳۸۳)، «مبانی و چهارچوب نظری تأثیر وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری»، تحقیقات جغرافیایی، ش ۷۲.
- شهیدی، حمیده (۱۳۸۷)، «دارالشفاء آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، دفتر اسناد، ج ۴، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس.
- شهیدی، حمیده (۱۳۹۳)، «تاریخچه شبستانه آستان قدس رضوی بر مبنای اسناد»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، س ۲، ش ۲.
- صدرالمتألهین لاهیجانی، محمدبن محمدعلی (۱۳۸۶)، تاریخ و جغرافیای شهر مشهد، تصحیح محمد رضا قصایبان، مشهد: انصار.
- طومار علیشاھی - ۱۱۶۰ ق (۱۳۷۹)، بازخوانی و تصحیح مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی.
- طومار عضدالملک - ۱۲۷۳ ق (۱۳۷۹)، بازخوانی و تصحیح مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی.

- فاضل بسطامی، نوروز علی بن محمد باقر (۱۳۹۰)، فردوس التواریخ، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ماهوان، احمد (۱۳۸۳)، تاریخ مشهد الرضا علیه السلام، مشهد: ماهوان.
- مدرس رضوی، محمد تقی و دیگران (۱۳۸۸)، گزارش مکتب شاهپور، به تصحیح مهدی سیدی، مشهد: آهنگ قلم.
- مستوفی، اسماعیل بن حیب... (۱۳۱۷ق)، آثار الرضویه، (چاپ سنگی).
- منجم یزدی، ملا جلال الدین محمد (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی (روزنامه ملا جلال)، به کوشش سیف... و حیدری، تهران: وحید.
- مولوی، عبدالحمید (۱۳۸۹)، خراسان. ابنيه و مشاهیر (مجموعه مقالات)، به کوشش محسن حسینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- -----، اسناد وقف آستان قدس رضوی، نسخه خطی، محل نگهداری: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش. ۲۹۸۷.

مرکز اسناد آستان قدس رضوی، شماره‌های سند:

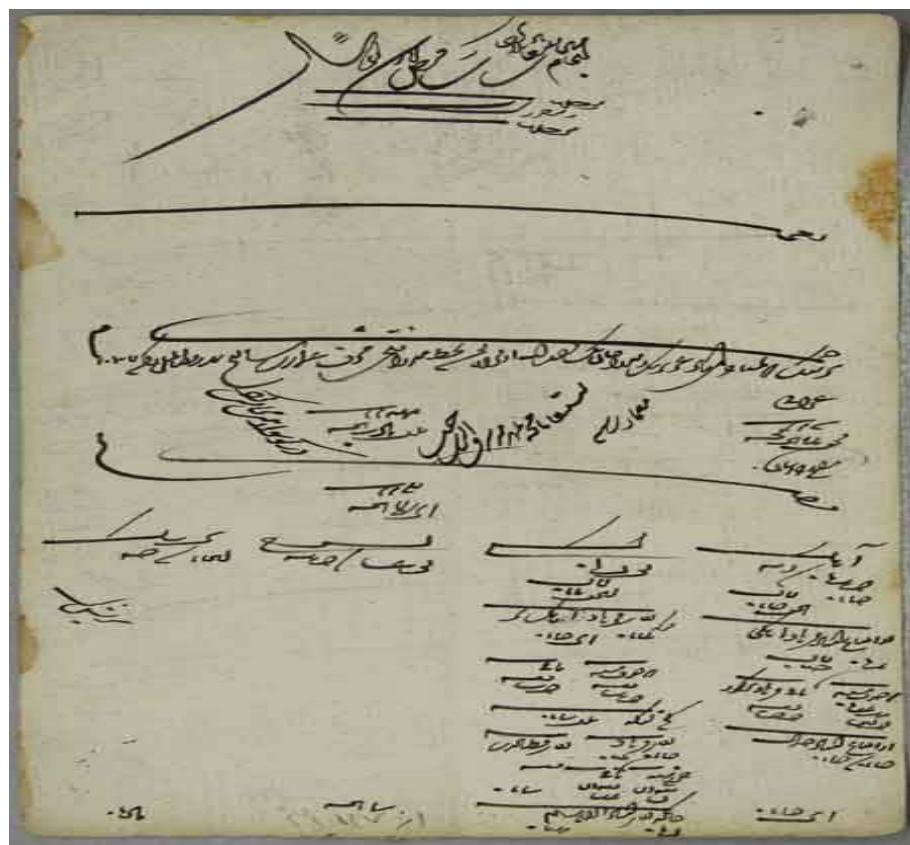
۳۳۳۰۴، ۳۳۱۳۴، ۳۲۷۸۴، ۳۲۵۱۰، ۳۲۴۱۷، ۳۲۲۳۱، ۳۲۱۷۹، ۳۱۸۸۷، ۳۰۶۴۹، ۳۱۸۶۳، ۲۸۵۹۱
 ۳۲۴۳۵، ۳۲۴۱۷، ۳۲۳۹۳، ۳۲۲۳۱، ۳۱۸۱۷، ۴۲۲۲۵، ۳۵۳۲۰، ۳۵۲۱۴، ۳۴۹۰۳، ۳۴۶۳۲
 ، ۴۴۷۴۸، ۲۷۵۲۰، ۴۲۲۲۴، ۳۴۷۱۰، ۳۳۹۷۹، ۳۳۴۹۵، ۳۳۳۰۴، ۳۲۹۹۶، ۳۲۹۴۲، ۳۲۸۸۶، ۳۲۶۸۱
 ، ۲۷۹۹۰، ۲۸۱۱۶، ۲۷۵۰۱، ۲۸۶۰۰، ۲۸۳۵۹، ۲۷۶۹۱، ۲۷۹۹۱، ۲۸۳۶۳، ۲۷۶۴۸، ۲۷۹۹۹، ۲۷۶۴۹، ۲۷۷۲۸

شماره سند: ۴۲۲۲۵

تاریخ: شعبان ۱۰۱۰ق

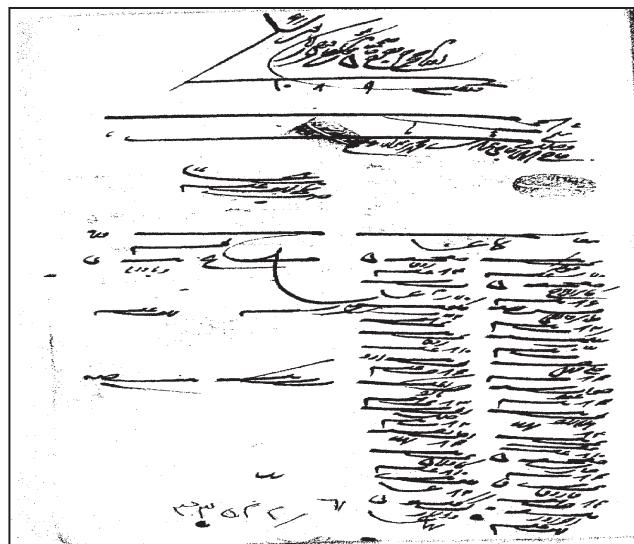
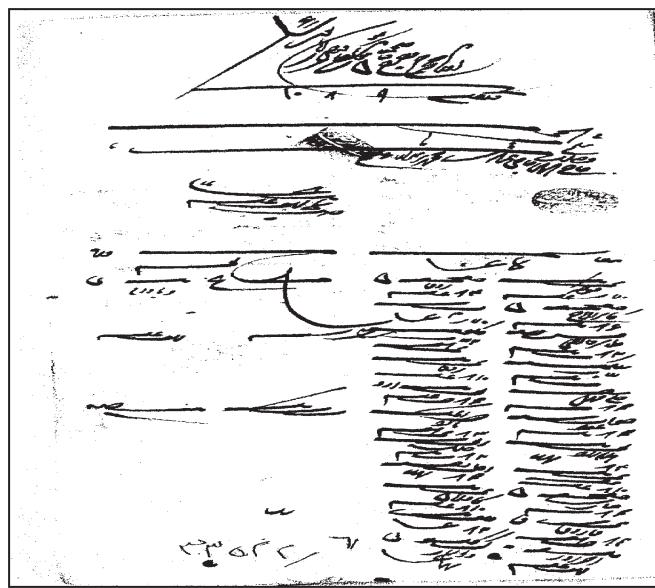
عنوان: تعهدنامه مستاجران کاروانسرای سلطانیم جهت پرداخت مال الاجاره

شماره سند: ۳۱۸۱۷

تاریخ رمضان ۱۰۳۷

عنوان: سند هزینه تعمیر حمام مهدی قلی بیگ واقع در بازار سرستنگ

شماره سند: ۱۰۸۹ ص ۱۳۳۵۲۲ تاریخ: ۱۴۰۰

عنوان: نمونه‌ای از استناد هزینه داروهای گیاهی مربوط به بیمارستان وقفی امام رضا (علیه السلام)

منشاء عکس: آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی
شرح عکس: نمایی از حجره‌های مدرسه عباس قلی خان

منشاء عکس: آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی
شرح عکس: مدرسه میرزا جعفر

منشا عکس: آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی تاریخ: ۱۳۳۵
عنوان: نمایی از بالا خیابان به هنگامی که روی نهر باز بود و آب در آن جریان داشت.

منشا عکس: آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی تاریخ: ۱۳۴۰
شرح عکس: تصویر هوایی فلکه حضرت قدیم که در آن بالا خیابان و پایین خیابان قابل مشاهده است